

Izvorni naučni članak
UDK 27-42:330.342.14

RELIGIJA I ETIKA - MOGUĆNOSTI ZAJEDNIČKOG PUTA

Dr Fatima Kararić⁴⁵
Direktor Gimnazije Prijedor

Apstrakt: Polazeći od stava da se religijska i filozofska - naučna etika mogu tretirati kao religija i etika, tj. kao nenaučni i naučni pristup pitanjima morala, uočavamo da nema mnogo razloga za konflikt u praktičnom, svakodnevnom životu. I religija i etika dodiruju se u istim ili vrlo sličnim elementima moralnosti, koji obavezuju čovjeka na moralno djelovanje, bez obzira živio sa Bogom ili bez Boga u svojoj svijesti. Elementi odgovornosti, ljubavi, dužnosti...postaju okosnica u čovjekovom djelovanju, bez obzira da li je teista ili ateista! Grijeh ne stanuje samo na jednoj strani, kao ni ljubav, milosrđe, opraštanje! To je razlog više da uredimo svijet koji imamo na raspolaganju po ljudskoj mjeri, onako kako će nam svima odgovarati. Iscrpljivati se u beskrajnom napadanju jedni drugih znači ne uvidjeti nužnost zajedničkog života. Na razini smo gdje ima samo ljudi...

Ključne riječi: *filozofija, religija, etika, ateististički i teistički pristup moralnosti, moralne kategorije...*

RELIGION AND ETHICS - THE POSSIBILITY OF COMMON ROAD

Abstract: If we start from the assumption that the religious and philosophical-scientific ethics can be treated as a religion and ethics, ie. as unscientific and scientific approach to issues of morality, we see that there are not many reasons for the conflict in practical, everyday life. Both religion and ethics touch the same or very similar elements of morality, which binds a man to moral action, regardless of if he is living with God or without God in his mind. Elements of responsibility, love, duty... become the backbone of human activity, regardless to being theist or atheist? Sin does not reside only on one side, nor does love, mercy, forgiveness! This is one more reason to arrange the world at our disposal to fit humans, the way it will suit us all. To exhaust ourselves by attacking each other does not mean to realize the necessity of living together. We are at a level where there are just people...

Key words: *philosophy, religion, ethics, and atheistic approach to morality, moral categories...*

Religija kao pogled na svijet

"Četiri velika pokretača i tvorca među ljudima, to su pesnik, heroj, kralj i prorok... Ali je prorok možda zbir svih mogućnosti ove trojice ostalih pokretača i tvorca. U jedno doba ljudske istorije, prorok je bio odista sve ovo ujedno. On je jedini bio vođa i zakonodavac i pesnik i kralj; Mojsije i Homer, Huma i Likurf. Prorok je onaj koji naveštava pobjedu

---

⁴⁵ Doktor filozofije

dobra nad zlom, pobjedu čistog ideala nad rđavom stvarnošću, trijumf sreće nad nesrećom, vezu između neba i zemlje."

J. Dučić
Blago cara Radovana

"Bog mora postojati, jer bez njega ne bi se moglo razumeti ni otkud je materija, ni otkud zakonitost u njoj! Kad ne bi bilo Boga onda bi istorija postanka vasiona bila isto tako naivna kao one priče za decu koje počinju rečima: Bio jednom neki čovek..., s tom razlikom, što bi istorija vasiona počinjala rečima: Bila jednom neka velika, velika magla..."

Kant

Da li je moguće da religija bude pogled na svijet?

Postavljajući ovo pitanje mislimo, prije svega, na mogućnost da religija postane predstava svijeta i načina života čovjeka u njemu, kao, na primjer, što je to Sokratov ili Marksov pogled na svijet. Hoće li tada svojim propisima obavezati pristalice, baš kao i svaki drugi pogled na svijet? Da li treba neprestano podsticati vjernike da bi taj pogled na svijet što prije postao univerzalan? Koja su sredstva u tom podsticanju dozvoljena? Da li će biti istinski pogled na svijet kada zahvati mase, kad stekne svoju materijalnu osnovu i ozbilji se - kroz ideologiju i politiku? Mislimo da je *odgovor potvrđan*. Religija jeste pogled na svijet a obuzima duše ljudi hiljadama godina unazad. Možemo li takvu civilizacijsku "starinu" zanemariti? Smijemo li?

Ako zatvaramo oči pred takvom moćnom društvenom ali i duhovnom pojavom, želeći je u najboljem slučaju marginalizovati, a u najgorem ukinuti, nismo li u izgradnji društva a time i čovjeka kao pojedinca učinili krupnu grešku? Religija je danas u značajnoj mjeri prisutna u svijesti ljudi, iako govorimo o mnogo boljem poznavanju prirode i mnogo manjem strahu od nje. Čini se da još najmanje poznajemo sami sebe i načine kako da se odnosimo jedni prema drugima. Da li je religija zbog toga još uvijek tu? Ako jeste zbog toga TU, onda ćemo se zadugo morati družiti. Religijsko očekivanje izbavljenja, raja, nagrade, pravde, kazne, takođe već dugo traje. Možda i predugo, u odnosu na našu isuviše veliku ljudsku ograničenost. Koliko nam još treba da izgradimo moralnost na koju nas je Bog obavezao i tako dovršimo pripremu za povratak u Eden? Da li je za taj zadatak važno biti teista, ili i ateisti imaju jednaku šansu? Kako prepoznati momenat od kojeg nauka i religija ipak mogu zajedno? Negirati religiju kao pogled na svijet bila bi igra bez granica. Tražiti u njoj samo "priče", misticizam i duhovnu potporu, smirenje i pomirenje, bilo bi olako prelaženje preko važne društvene i duhovne funkcije koju je religija imala od svog postanka. Religija kao moćna društvena podloga, bez obzira da li se radilo o potčinjenima ili natčinjenima; religija, kao snažan duhovni i psihološki podstrekač u životu pojedinca. Religija, kao sistem moralnih regula u sasvim konkretnim društveno-istorijskim situacijama. Religija, sa smislom za praktično.

Sve organizovaniji religijski oblici imaju sve značajniju društvenu ulogu. Ili jesu sve organizovaniji jer izrastaju iz sve većih društvenih

potreba. Univerzalnost Boga i Božanske poruke nikada više kao sada nije zahtijevala univerzalnost ili globalnost u praktičnom djelovanju, bilo da su grupe ili pojedinci u pitanju. Ako su Mesiju očekivali kao izbavitelja, onda je to izbavljenje moralo biti iz sasvim konkretne situacije, društvene, ekonomske, političke, istorijske. Ako su misionari hrlili u nepoznate krajeve da bi tamo preobraćali ljude, činili su to zbog ekspanzije svoje religije. Ako siromašni, prije drugih društvenih slojeva, prihvate jednu religiju tada i ta činjenica dobija svoje duboko društveno utemeljenje. Ako se unutar jedne religije pojave različite struje ni to nije bez razloga sasvim društvene prirode ! Kako onda zatvarati oči i prenebregavati društvenu važnost religije? I druge njene funkcije! Moramo je upoznati, shvatiti njene relacije, strane koje jedni karakterišu dobrim a drugi lošim, a, uistinu, njenu *upućenost čovjeku i njegovom svijetu*. Možda ćemo tada bolje razumjeti zašto se i etika tamo uputila: U ČOVJEKOV SVIJET. Tamo, u tom čovjekovom svijetu će se susresti religija i etika na potencijalno zajedničkom putu izgradnje ČOVJEKA KAO MOGUĆNOSTI. Ono nenaučno i ono naučno djelovanje ima izuzetno važan zadatak da uoče zbog čega i u ime čega putuju ka istom cilju. Kako bi se inače o istom moglo govoriti tako različito, a misliti kroz dogme ili protiv njih!

U svom religioznom opredjeljenju čovjek jeste ponizan Bogu. Ali je čovjek i dovoljno drzak, ne samo da istražuje u području prirode, nego i da istražuje kada su duhovne stvari u pitanju, čak i Bog. Možemo reći - za čovjeka zaista nema ništa nedodirljivo. I onda kada vjeruje i poštuje biće Boga. Rekli bismo, kada je čovjek *zdrav i moćan duh* nema ispred njega ništa što bi predstavljalo tabu, a najbolje je to izrazio Dučić: "*Postoje četiri velike bede čovekove pred životom, i to čovekovim životom koji uvek traži namere i akcije, a to su: slabost volje, lična sujeta, razočarenje, strah od drugog čoveka. Heroji života za ovo ne znaju, a kukavice života, naprotiv, ne znaju nego za te bede. U zdravom i moćnom duhu je prvi znak zdravlja, to je osećanje mere i ravnoteže. Zbog toga su naše želje uvek u srazmeri sa našim duhovnim i moralnim zdravljem.*" U filozofiji takođe nisu neuobičajene podjele svjetova, ali vrlo specifičnim, pojmovnim putem, a ne putem pred-stave kao u religiji.

Toliko poznata Platonova podjela svjetova, na jedan stvarni (svijet ideja) i jedan prividni (svijet pojava), nije mogla zaustaviti već uznapredovale religijske podjele svjetova sa ciljem da objasne postojanje. Ove podjele nastaviće se i poslije Platona i uz Platona i protiv Platona. Oduvijek su za religijskog čovjeka postojala dva svijeta, jedan važniji (onaj natprirodni) i jedan u kojem jednostavno mora živjeti (onaj prirodni), u kojem se tako često ne osjeća dobro i u kojem traži i pronalazi tragove Boga. Zato o Bogu i natprirodnom svijetu govori sa strahopoštovanjem, ističući istovremeno svoju totalnu zavisnost od tog svijeta. Nije li to uloga pogleda na svijet? Ako jeste, sasvim su opravdane i razumljive njene ostale uloge (V. Pavićević: *emotivno-praktična, saznajna, socijalno-integraciona*, podrazumijevajući da naznačene uloge imaju nesumnjivo važno značenje u životu pojedinca ali i društva).

Više biće se može umilostiviti i pridobiti, što može stvoriti nadu... Ako nam se dešavaju loše stvari, shvatićemo da su one posljedice Božije volje. Nadoknadićemo svoje patnje na "ovom" svijetu kada dobijemo nagradu na "onom" svijetu. Djeluje dobro, obećavajuće, smirujuće, bolje ikada nego nikada. Poslije 18. vijeka prevlađuje mišljenje da religija i ima najdublje korijene u ljudskim emocijama i željama, zapravo u čovjekovim praktičnim potrebama i željama. Samim tim što vrši (ili je vršila) različite funkcije religija se ne može označiti besmislicom, a niti prostom iluzijom. Kroz istoriju ljudskog društva religija je odigrala suviše važnu ulogu da bismo njene uticaje mogli marginalizovati i svesti na običnu zamisao proisteklu iz ljudskog uma. Čovjek je razvojno-istorijsko biće i uvijek je tražio načine kako da prevlada ograničenja ovog svijeta. Jedan od tih načina je bila i jeste religija. U datim uslovima čak su i molitve neko rješenje... I danas mnogim ljudima predstavlja rješenje pred nečim što im izgleda zemaljski nerješivo. Ono što ostaje kao činjenica to je ipak nužnost da se ovozemaljski problem riješi na ovozemaljski način. Čak i kada je lična, psihološka potreba u pitanju, religija ima svoje mjesto i opravdanje. Više kao sredstvo za rješavanje problema, nego kao konačni izlaz.

Šta ljudi vide u Bogu (bogovima)? Očito predstavu najvišeg moralnog dobra, posebno u monoteističkom razvoju religija. Bogovi nisu samo oličenje dobrote, neko i zaštitnici morala. Drugim riječima, tu su zato da nagnaju čovjeka na moralno ponašanje. Možda je manje važno da li je zaista tako, koliko je važna potreba čovjeka da se uzdigne iz animalnih oblika egzistencije, moralizujući i socijalizujući forme svog života i svijeta. Shvatićemo, na kraju, da iste one kategorije o kojima govori religija kroz svoje dogme jesu one uobičajene, svakodnevne kategorije koje ljudi susreću ili izgrađuju u svom specifično ljudskom svijetu, bez obzira jesu li vjernici ili nisu. Ljubav, nada, strahopoštovanje, kazna, nagrada, oprost - o svemu tome možemo govoriti a da ni jednog trenutka ne spomenemo religiju. Ali, zašto je ne spomenuti ako kroz nju govore milioni ljudi? Čak, ne samo spomenuti, nego je, upravo zbog te činjenice, uzeti u ozbiljno razmatranje (bez obzira kakav lični stav imamo prema religiji). U nastojanju da izgradimo *ljudski* svijet, ne možemo tek tako odbaciti nešto što tako dugo predstavlja civilizacijsku tekovinu i nezaobilazan je faktor i u svijesti miliona savremenih ljudi. Pošto je i teistima i ateistima, jednako kao teolozima i naučnicima jedan jedini i zajednički svijet, ostaje ono praktično pitanje za sve *jednako*: kako urediti taj svijet po *ljudskoj mjeri* na obostrano zadovoljstvo.

Konstitutivni elementi religijske svijesti

Tražeci u istorijskim oblicima dosadašnjih religijskih vjerovanja zajedničke elemente ili konstituense *teizma* mogli bismo navesti sljedeće momente, a koji su u suštini svake religije: *vjerovanje u natprirodno, vjerske predstave i osjećanja, sveštenici i vjerska organizacija* (crkva). Pri određenju ovih elemenata možemo se pozvati na neka dosadašnja poznata definisanja religije:

• *Fridrih Maks Miler* - priroda je bila osnovni uzrok čovjekovog vjerskog nadahnuća jer je za njegov slabi intelekt predstavljala čudo;

• *Emil Dirkem* - božanstvo je samo "*preobraženo i simbolički zamišljeno društvo*" koje razlikuje sveto (čisto) i profano (nečisto);

• *Branislav Malinovski* - suštinsko religije je besmrtnosti duše u odnosu prema smrti. Smrt kao uništenje vlastite ličnosti ili nama bliskih ljudi stvarnost je koja je uvijek ljudima nerazumljiva;

• *Rudolf Oto* - suštinu religije čini ono nepoznato, što se ljudima manifestuje kao tajnovito i sveto, a sa konotacijom strašnog i neizrecivog - numinoznog. *Numinozno* u suštini nema nikakve veze ze moralom. Na to neshvatljivo, suprotno ljudskom, kao na podlogu, nanosi se sve racionalno.

Bez obzira koju od ovih suština prihvatili kao primarnu ili se pak odlučili za kompleks suština, očito je da se u religiji mogu uočiti *zajednički konstituensi*. To znači da možemo kao primjer analizirati bilo koju ili koje religije da bismo ukazali na ove konstituense. To je zato što su ove suštine religije takođe vrlo ljudske, isuviše ljudske, da se ne bi ticale svakog domena ljudskog života, bez obzira o kojim ljudima se radi ili koja je religija u pitanju. Uočavajući ove elemente u religijama, na putu smo na kojem ćemo nužno sresti *etiku* kao *nauku* o moralu. U svojim određenjima etika donosi, između ostalog, odgovore i prigovore, koje bi neko mogao da shvati kao ateističke; ali nosi i čitavu lepezu pokušaja da se shvati šta je dobro ili loše u religiji, ateizmu ili onom nečemu između.

Između konstantnog i apsolutnog dobra sa one religiozne strane i one hladne samoće čovjeka sa ateističke strane, ispriječio se pitanje: *Mogu li religija i etika krenuti zajedničkim putem, u istom pravcu? Cilj* bi bio: **IZGRADITI SVJESNOG, SAMOSTALNOG, ODGOVORNOG, ANGAŽOVANOG ČOVJEKA I NJEGOVO DRUŠTVO**, naravno, *ovdje*, na našoj Zemlji. Zašto nam u tom humanom cilju ne bi pomogao i Bog? Ili nam je, zapravo, uvijek i pomagao, ali smo ga mi, samo ljudi, tumačili i kako ne treba. Mogu li se ukloniti otrovne strelice, koje teizam i ateizam upućuju vijekovima jedan drugom, i zamijeniti jednim, nadasve *humanim* htijenjem (nije toliko važno kako ćemo ga okarakterisati: političkim, kulturnim, socijalnim, ekonomskim, filozofskim, religijskim ili još nekako drugačije) da čovjek najzad postane ČOVJEK i ostvari u potpunosti suštinu svog bića. Ako će nam priča o Edenu, ili objavljene istine, ili molitve pri tome pomoći zašto ih odbacivati kao apriori smiješne i neutemeljene, i kao takve, nepotrebne čovjeku. One su jednostavno TU i, vjerovatno, ipak nisu pale s neba. Ili jesu, ali sa razlogom. Nalaze se u ljudskom svijetu i zato se moramo zapitati: nije li čovjek i pozvan da razmisli o njima u smislu kako mu mogu pomoći. Ako će ateisti svojom nemilosrdnom analizom u religijskim dogmama otkrivati predrasudu za predrasudom, ako će otkrivati samo primitivizam i sujevjerje, ako će u religijama tražiti samo njihove istorijske i političke korijene, možemo se zapitati kakvim će efektima uroditi takve analize. Zar religijskim sistemima vrijednosti upravo ne odgovara da se oslobode predrasuda i da idu u korak sa savremenim svijetom, prije svega, u korak sa savremenom naukom?

Ako će religija tražiti antipod po svaku cijenu u ateizmu i ako će ateiste smatrati nedostojnim života u jednom božanskom svijetu, prelazeći preko činjenice da u svijetu danas ima takođe mnogo ateista, kao i onih "između" koji idu nekim svojim (ne)religijskim putevima, onda je očito da želi isključivo svoju sliku svijeta. *A to, prije svega, ima vrlo praktične posljedice u međusobnom odnosu ljudi.* Zašto jedan ateista ili onaj, koji ne vjeruje na klasičan način, ne bi, na primjer, mogao biti moralan kao i vjernik? Možda i nemoralan kao neki vjernik! Reći da je nemoralnost nužno na strani ateizma ili samo na strani teizma predstavlja logičku grešku, koju bi i vjernici i oni koji to nisu svakako trebalo da uvide.

Između ova dva misaona pola o religiji stoji ČOVJEK. U njemu i za njega je osjećanje, svijest i volja u odnosu prema drugim bićima i prirodi, kao i prema sebi. Bilo da je vjernik ili ateista, ili ono nešto "između", mora se susresti sa svojim bitisanjem u svijetu, a time i sa *moralnom dimenzijom* svog postojanja.

Da li je zato zajednički put religije i etike ka istom cilju moguć? Ako, osim kritike religije, želimo uvidjeti i njene dobre strane; ako nastojimo shvatiti društvenu uslovljenost religijskog djelovanja i smjernice puta kojim bi, zbog toga, trebala hoditi, onda nam ne preostaje mnogo mogućnosti! Marks u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava* kaže: „*Religijska bijeda jednim dijelom je izraz stvarne bijede, a jednim dijelom protest protiv stvarne bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh bezdušnih prilika. Ona je opijum za narod.*” Možda se ove Marksove riječi i ne moraju tumačiti nužno kao ateističke. Ako uzdah potlačenog čovjeka zatreperi vazduhom, onda ima pravo da nađe izlaz! Pa i u religiji! Ali nema pravo da ostane na uzdahu, ako ne želi više situacije u kojima će uzdah, pa bio i religijski, biti jedina mogućnost. Izraz bijede i protest protiv bijede, moglo bi biti značenje i religije, u društvenom kontekstu! Možemo bitno govoriti o njenim drugim dimenzijama, na primjer, psihološkim, pa i etičkim, sve one imaju svoje utemeljenje upravo u društvenom i istorijskom značenju religije. Pri tome je najmanje važno jesmo li vjernici ili ateisti. Svaki naš odnos prema stvarnosti u kojoj egzistiramo na način da je i sami stvaramo i oblikujemo ima primarno praktično-društveno značenje. Naravno, to ne znači da se svodi isključivo na svoju društvenu ulogu, ali znači da je društvena uslovljenost bitan faktor u određenju svakog religijskog djelovanja.

Teološki stav o odnosu religije i morala

Bog kao zakonodavac svijeta i vrhovni sudija! Onaj koji sve zna, sve vidi, sve čuje. Predodređuje ljudske i druge puteve! Puteve moralnosti, takođe. Što znači da je *vjera petpostavka svake moralnosti*. Ona nam omogućava da shvatimo fizički red u svemiru ali i moralni red. Ona nam omogućava da se nadamo pravom rješenju svih ovozemaljskih nepravdanih stvari. Rješava ih onaj koji raspolaže sa vječnošću. Ako je čovjek u moralnom normiranju prepušten sam sebi može se zaboraviti. Ponekad imamo i ekstremne stavove da oni koji ne vjeruju i ne mogu biti moralni.

Ateisti u svojoj duši ne bi mogli nositi duševni mir, ne bi imali radosti u srcu, za smislom života uvijek tragaju, utjehu i nadu stradanjima teško pronalaze. Ne mogu, jer takva osjećanja može pružiti samo vjera. Dakle, nevjernik nema šansu, ili, čak i ako vje-ruje ali na neki "svoj način". Milioni onih koji nisu religijski organizovani, ili koji su ko-lebljivi, ili imaju svoju, ličnu predstavu Boga ostaju da vječno tragaju za smirenjem svojih duša. Ono u što vjeruju milioni ljudi ne može se lako odbaciti u ime bespoštedne naučne ana-lize, ako uopšte treba odbacivati. Šta uistinu ima loše u religijskim stavovima, loše po moral ljudi?

Ako Bog i jeste svuda oko nas, a mi imamo strah od konačnosti; ako se ipak zadivljujemo pred činom stvaranja svijeta, pa ga tumačimo Bogom, a ne naukom (ili, pak, nauku stavljamo u funkciju božanskog stvaranja); ako krenemo lošim putevima, pa se nadamo (ili se drugi nadaju) da ćemo se povratkom religiji i Bogu izvući - zaista, šta je u svemu tome loše?

Šta bi moglo biti nemoralno iz ugla ateiste ili naučnika? Možda jedino, ako religiju doživljavamo kao jedini etički put čovjeka, kao jedinu istinsku dimenziju egzistencije ljudskog bića. Ako smo isključivi u odbacivanju komunikacije i dijaloga sa drugima, koji drugačije misle. Ako smatramo da su ljubav, požrtvovanje, samilost, praštanje i tolerancija, grijeh i kazna isključivo religijske kategorije. Kada bi to bilo tačno, ateisti i svi drugi izgubili bi svaku šansu! Religija bi ostala okamenjena u svojim dogmatskim formama i, vjerovatno, i danas bi imali one prvobitne oblike religijskog vjerovanja. A to jednostavno nije tako. I religija kao oblik svijesti podliježe nužnom toku promjene... Htjeli to priznati ili ne!

Etika – dodir sa osnovnim temama religije

Korijen za čovjeka je sam čovjek.

Da pogledamo sada kako se kroz osnovne etičke vrijednosti prelamaju religijske vrijednosti. Da li su u mnogo čemu čak identični okviri za istraživanje onog moralnog? Mogu li stoga udruženo krenuti ka čovjeku? Imaju li svoje dodirne tačke? Možemo pretpostaviti religiju kao teološki pristup i etiku kao naučni pristup. U tom kontekstu i tragamo za dodirnim elementima i jedne i druge, ne postavljajući ih a priori nasuprot jedna drugoj. Sa etičke strane, kao naučne strane, mogli bi biti i ateisti, ali to nije nužno. Mnogi od njih nikada ne zavire u naučna analiziranja religije, ali i dalje dobro znaju šta je moralno a šta nije i kako da se u odnosu na tu distinkciju ponašaju.

Osnovno pitanje u obje (filozofska i religijska etika, ili, ako hoćemo religija i etika) je *šta je vrlina*. Na primjer, Aristotel će pojam *arete* definisati *unutrašnjim držanjem prema drugom (heksus)*. To je, uopšte, pozitivno odnošenje a time i određena vještina vladanja i življenja. O tom etičkom obliku uspostavljanja odnosa prema drugim ljudima, o spajanju teorije i prakse (*theoria cum praxi*) govori i Lajbnic: vrijednost može proizići samo tamo gdje postoji *ljudski* odnos prema prirodi, a sve što izlazi iz tog okvira ljudskog odnosa transcendirira osjećanje dobra i zla. "Sve

se određuje po čovjeku i za čovjeka, pa je i vrednovanje potpuno time uvjetovano", kaže Lajbnić. Čak i kada je u pitanju shvatanje religije kao odraza. Lisjen Henri u *Porijeklu religije* ukazuje na ideološki karakter religije. Religija je, po njemu, fantastičan odraz u lju-dskoj svijesti, odraz odnosa među ljudima, kao i njihovog odnosa prema prirodi. Ljudi su, kako u primitivnim društvima tako i u klasnim društvima, podložni snagama koje su im otu-đene, koje ne poznaju i kojima ne mogu vladati. Tako, i onda kada odbijamo, odbijamo u ime neke *ljudske* vrijednosti. *Vrijednost* postaje osnovica za *moral*. Ako bismo rekli da moral proističe samo iz ljudskog djelovanja i da je samo njime određen, ipak ne bi bilo razloga da povrijedimo teološke principe.

Ako Bog i jeste *propisao* moralne norme djelovanja, u svakom slučaju, čovjekovo je da ih *otkriva* i *realizuje*. Ako religija pretenduje na moralnost ljudskog bića, tada mora zahvatiti u sva tri segmenta odnosa ljudskog bića, mora postati sveobuhvatan sistem regula koji uređuje te odnose. Već ova činjenica ukazuje na iznimnu važnost koju prihvatanje jednog religijskog sistema vrijednosti od strane njenih vjernika ima u praktičnom, ali i u duhovnom životu pojedinca i kolektiva. Ako duhovni život shvatimo kao osnovu praktičnog, ako su nam misao i čin povezani, onda je jasno zašto i kako religija može imati tako veliki uticaj: "*Moral je aktivno čovjekovo oblikovanje i ocjenjivanje sebe i drugih ljudi kao dobrih i zlih. Ovo su u stvari opšti nazivi za čitav niz po-jedinačnih pozitivnih i negativnih osobina, kao što su: (ne) pravičnost, ljubav ili mržnja, hrabrost i kukavičluk*" (Osnovi etike – V. Pavićević, 1974: 12). Životnost i raznolikost ljudskog odnošenja nameće konkretnost u ispoljavanju naše svijesti, osjećanja, volje. Odrediti nešto kao dobro ili zlo podrazumijeva svjesnost takvog čina i odgovornosti koju njime zadobijamo. U tom činu nikad nismo sami, naspram nas kao subjekata uvijek je neko ili nešto: svijet, drugi ljudi, vlastita ličnost. To znači da usvojiti jedan religijski sistem vrijednosti znači i OPREDIJELITI se prema tom nekom ili nečemu (drugom): pozitivno ili negativno.

Svijest kao sposobnost da uočimo posljedice svojih postupaka predstavlja *conditio sine qua no* moralnosti. Tada moramo prihvatiti da svjesnost odgovornosti i opredjeljivanja u činu odnošenja podrazumijeva sposobnost da razvijemo mišljenje koje bi, u svakom trenutku, bilo dosljedno, principijelno i objektivno. Dalje to znači da u ličnosti svakog drugog ljudskog bića vidimo a priori sebi jednaku ličnost. Ta ideja *jednakosti* postaje okosnica moralnosti našeg odnosa prema sebi i drugima. Ako se religija obraća pojedincu i kolektivu, a ona to zaista čini, onda mora uvažiti *ideju jednakosti* ljudskih bića da bi mogla potencirati moralnost. To je jedan od ključnih elemenata religijskih ispovijedanja, prvo jednakost (ili jednake mogućnosti) svih ljudskih bića pred bogom, a zatim jednakost među pripadnicima vjerske zajednice. Trebala bi da se podrazumijeva i jednakost samih vjerskih zajednica. Svijest se takođe može shvatiti i kao intelektualna funkcija i, zahvaljujući njoj, možemo predvidjeti posljedice našeg čina. Ako bismo znali posljedice našeg čina i ostali ravnodušni

prema njima, zar bismo se mogli uzdići do moralnog bića? Zato je svijest određena i posebnim *moralnim osjećanjem*. Ovo specifično moralno osjećanje je osnova osjećanja *moralne dužnosti*. Obavezujem se da po-stupim po načelima dobra, obavezujem se samom sebi, a ne bilo kome ko bi to očekivao od mene. JA sam time nosilac čovječnosti. Ako griješim protiv čovječnosti u svojim postupcima, ja osjećam grižu savjesti.

Osjećanje dužnosti je zapravo osjećanje trebanja, a ne moranja. Potenciranje osjećanja i izvršavanja moralne dužnosti kroz religijski sistem vrijednosti može djelovati aktiviranjem autonomnog, ličnog osjećanja moralne dužnosti, ali je to buđenje najčešće vezano ili uzrokovano vanjskim autoritetom i onim što ON očekuje od nas. Načela dobra su sada propisana načela dobra i JA jesam nosilac čovječnosti, ali u skladu sa propisanim. Niče žestoko kritikuje sve ono što je propisano, jer "*Svaki naturalizam u moralu, to će reći svaki zdrav moral, ovladava jedan instinkt života, - bilo kakva zapovest života ispunjava se određenim kanonom TREBA i NE TREBA, time se odstranjuje bilo kakva prepreka i neprijateljstvo na putu života. Protivprirodni moral, to znači gotovo svaki moral koji su do danas naučavali, poštovali i pridikovali, okreće se obrnuto u pravo protiv instinkta života, - on je čas potajna čas glasna i drska osuda života ovih instikata. Veleći, Bog vidi ljudsko srce, on veli Ne najvišim i najnižim požudama života i shvaća boga kao neprijatelja života... Svetac koji se Bogu svideo, jeste idealni kastrat... Konac života onde gde otpočinje, carstvo božije, ...*" (Sumrak idola).

Možemo prihvatiti ili ne prihvatiti ovu Ničeovu kritiku, ali ostaje činjenica: jedni pred drugima (teisti i ateisti) ne možemo zatvarati oči, kao da oni drugi, u najboljem slučaju ne postoje. Kritike koje usmjeravamo jedni prema drugima trebale bi biti konstruktivne i kompromisne, sa jednim osnovnim ciljem: izgraditi po ljudskoj mjeri (onako kako bi nam svima odgovaralo) svijet koji imamo na raspolaganju. Čak i ako nas, tamo negdje, čeka drugi svijet. On je, ipak, drugi!

Propisan ili nepropisan, izazvan vanjskim autoritetom ili, pak, autonomnim djelovanjem bitno je da se moral i moralno djelovanje usmjere prema humanim vrijednostima i grade svijet na bazi upravo ovih vrijednosti. Teista ili ateista, religija ili nauka, teologija ili etika nipošto nisu postavljeni u ovom aspektu nasuprot jedna drugoj. Možda sa nekog drugog aspekta i jesu, na primjer sa društveno-istorijskog, ali u biti govore o istim vrijednostima: izrazito o ljudskim vrijednostima.

Fundamentalni faktor moralnosti predstavlja i osjećanje *ljubavi*. Izražena je paletom emocionalno-voljnih stavova, pozitivnih konotacija. Ako se religija definiše univerzalnom ljubavlju prema bližnjima i potrebom da druge primarno doživimo kao sebi ravne tada bismo već imali raj na zemlji, s obzirom da religije kosmičke i univerzalne ljubavi postoje već tako dugo. Kako u tom slučaju objasniti vjerske ratove i krvave sukobe među vjernicima ili prema onima koji to nisu? Ne pretvara li se ljubav u mržnju kada preovladaju konkretni društveni odnosi unutar jedne religijske

zajednice?! Ne određuje li tada politika ljubav, a time i moral vjernika?! Primjera je puna ljudska istorija, a niti iz naših dana nije ih malo. Ipak, i ljubav je opšta ljudska vrijednost. Jednako je žele i teisti i ateisti. Jednako je potrebna i jednima i drugima. Jednako je potrebna ljudskom svijetu. Zar, u tom slučaju, nije apsolutna, univerzalna vrijednost bez obzira ko nam je nalaže i sa kog aspekta je želimo ugrađivati u ljudski svijet?!

Ovo nas upućuje na još jedan subjektivni uslov moralnosti: *volju*. Ako se volja ne rukovodi dobrom može biti štetna i opasna, pa će Kant upravo dobru volju istaknuti kao jedino bezu-slovno dobru volju. To je i jaka volja kako za stanje prije odluke tako i za stanje poslije odluke. Može li nesamostalna osoba imati jaku individualnu volju? Takođe, neodlučna, kolebljiva i neodgovorna osoba? Možemo reći da su upravo *samostalnost*, *odlučnost* i *odgovornost* uslovi jake volje. Dakle, religija bi trebala da ljude učini odlučnim, odgovornim i samostalnim u izboru svojih odluka i postupaka. Znajući da je volja jedan od uslova moralnosti ljudskih bića, religija zaista zahtijeva od čovjeka uzornost, principijelnost, odlučnost, odgovornost. Ali, čini se, ove će osobine doći do punog izražaja tek na "onom" svijetu, jer sve moralno nastojanje je samo priprema za transcendenciju. Ali, čak i ako jeste samo priprema, ostaje činjenica da nam zemaljski život, prepun luciferovskih prepreka, ne može uzmaknuti. On je tu, makar kao priprema za vječnost. Tako postaje veoma bitan upravo taj elemenat *pripreme*, jer sve osobine možemo razvijati i istovremeno ih provjeravati u praksi života. Ne postavlja li nam život situacije u kojima kao da se naša moralnost "provjerava"?!

Dakle, za nas je posebno bitan taj elemenat *pripreme* u ovozemaljskom životu, jer se u njemu susreću teisti i ateisti; u njemu se susreću religija i nauka. Bitno nam je razumjeti ovaj, u svakom slučaju, zajednički momenat jer nam je očito "sušeno" boraviti u istom svijetu, prije nego što, eventualno, odemo u neke druge. Ako shvatimo da, i jedni i drugi, govorimo o istim stvarima, o istim vrijednostima življenja, pa ma koliko sa drugačijih polaznih osnova, onda je veća vjerovatnoća uspješnijeg zajedničkog života.

Sloboda volje

Ako ne bismo imali slobodu volje i slobodu uopšte, kako bismo mogli biti moralni? Ako čovjek ne bi mogao i z a b r a t i, ako ne bi mogao postupati prema onom što misli da treba i prema čemu će biti odgovoran, možemo li govoriti o slobodi volje? Biti prinuđen ili biti potčinjen znači nemogućnost slobodnog izbora i nemogućnost da razvijamo svoje ljudske osobenosti. Ako ne izabiramo, ne govorimo i ne nastupamo objektivno. Nemogućnost da slobodno izabiramo ne znači nemogućnost izbora uopšte.

U svom duhu, u svojoj svijesti, u svojoj dobroj volji mi ćemo, ako to hoćemo, uvijek naći načine da se izdignemo do čovječnosti. Tako je zapravo svaki naš postupak i z b o r. Niče je i ovdje bespoštedni kritičar: "*Ali mi danas nemamo više nikavog sažaljenja s pojmom slobodna volja: mi znamo samo suviše dobro šta je on - najozloglašeniya teološka tvorevina koja uopšte postoji, sa svrhom da čovječanstvo u svom smislu učini*

odgovornim, to će reći da ga učini zavisnim od teologa..." (Sumrak idola). Kako može postojati dogma, a da čovjek ipak ima slobodnu volju? Kao da bi to trebao da bude kompromis: Bog *propisuje* (ne ulazimo sada u pitanje da li baš on to radi) i određuje šta *treba* a šta *ne treba*, a, sa druge strane, čovjek je u situaciji da prepoznaje dobro i moralno. U tom *prepoznavanju* i *pristajanju* na ono propisano sastoji se zadaća čovjeka-vjernika. S obzirom da propisi dolaze od Svetog oni su, samim tim, nepromjenljivi, univerzalni, vječni, baš kao što je i sam Bog. Inače, da nije tako, svako pozivanje na propisano izgubilo bi karakter obavezujućeg i spustilo se u sasvim zemaljske sfere mogućnosti izbora. Čini se da nije problem u prepoznavanju i pristajanju na propisane regule, ukoliko one zaista služe izgradnji *ljudskog* svijeta i ako čovjeka pozivaju na aktivnost, samostalnu ali i vrlo racionalan, problemski odnos prema zbilji. Šta u onom slučaju kada ne pozivaju na ovakav odnos? Ako je zadatak religijskog čovjeka da izgrađuje moralan svijet, onda se taj zadatak nimalo ne razlikuje od zadatka bilo kojeg drugog čovjeka, na primjer ateiste ili naučnika. Očito da bi im cilj trebao biti isti. Naše je, kao vjernika ili nevjernika, kao teologa ili etičara, da shvatimo i prihvatimo taj, u suštini, isti i zajednički cilj: izgraditi svijet po *ljudskoj mjeri*.

Iz dosadšnjeg izlaganja mogli smo uočiti dodirne tačke religije i etike. To je MORALITET čovjeka. Pristupi jesu različiti, ali je tema ista. Dobro i zlo u ljudskom svijetu i svijetu uopšte postaju i ostaju centralne kategorije religije i etike. Moralitet je B. Bošnjak definisao kao etičko držanje koje pripada pojedincu, a to je oblik refleksije i kritičkog razmatranja svega onoga što je dato u sadržaju navika i običaja. *Moralitet je*, po njemu, *podudaranje volje sa oblikom spoznaje* (lat *moralites*, njem *die Sittlichkeit*). S tim u vezi je i pojam moralnog osjećanja (Kant - *moralisches Gefühl*), a to je sposobnost čovjeka pomoću koje razlikuje pravedno od nepravednog. Svakodnevno iskazujemo moralne sudove ili ocjene, podrazumijevajući da nešto jeste ili nije dobro, kroz postupke vrednovanja unutar (među)individualnih, klasnih, odnosa društvenih grupa i sl. Moral tako postaje jedan sasvim praktičan odnos sa implikacijama koje, u krajnjem, postaju pozitivne ili negativne. Prihvatamo li ova određenja morala, moralnosti (moraliteta), moralnog suda, onda je jasno da ove kategorije nalazimo kao dominantan sadržaj i religije i etike.

Determinizam i sloboda

Slobodna volja se definiše kao mogućnost izbora između dvije suprotne radnje a koji ne određuje nikakva nužnost. Ljudski čin je nepredvidiv, a sloboda podrazumijeva slučajnost i spontanost. Slobodno biće, mora biti *svjesno* da radi *slobodno* i po nekom *motiv*u. Tako su tri bitne osobine slobode volje i *slučajnost*, *spontanost*, *inteligencija*. A njihov izraz je u IZBORU, u opredjeljivanju za onu mogućnost koju TREBAM ili NE TREBAM (po svojoj volji). Ako je sloboda volje samo iluzija, moralna odgovornost otpada, pa time kazne i nagrade gube svoj smisao i postaju neopravdane: "*Ni Bog nije slobodniji od čovjeka, s tom predivnom razlikom što Bog robuje volji zakona kojima je začetnik, a čovjek je njihova žrtva.*" (Anri Rože). Naša misao o prirodi je smijenila našu misao o Bogu, rekao bi Holbah.

Umjesto zaključka

"Osnovno je pravilo - na dozvoliti sebi da te slome ni ljudi ni okolnosti."

Marija Sklodovska Kiri

Religija i ateizam susretali su se do sada tvrdoglavo: svako, noseći sa sobom vreću punu svojih vrijednosti, misleći da su sasvim suprotne onim iz druge vreće. Tvrdoglavi, odlučni da istraju do kraja. Krajnje je vrijeme da se gradi novi most tolerancije koji će biti dovoljno širok za sve one koji njime treba da pređu. Iz predhodnih izlaganja vidjeli smo da religija govori upravo o onim vrijednostima koje toliko trebaju svim ljudima, bez obzira da li vjeruju ili ne: sreća, ljubav, mir, nada. Zar možemo tražiti nešto više?! Istovremeno, svjesni smo da su to vrijednosti koje nastojimo i priželjkujemo ostvariti u ovozemaljskom životu i vrijednosti koje nam i te kako nedostaju, ako ih nemamo. Bez obzira čime ih zaogrnu, bez obzira čiji plašt bio, te želje ostaju naše - ljudske. Ne samo da smo ih dužni sebi nego i drugim bićima. Ne možemo i nemamo pravo zatvarati oči pred onima drugima - onima koji drugačije misle. Ako oko nas živi ogroman broj vjernika moramo ih sa poštovanjem saslušati. Ako oko nas ima i najmanji broj ne-vjernika moramo shvatiti da to ne znači da su nemoralni i da im moramo priznati njihov izbor. Šta je najjači razlog za to priznavanje? Prosto, *govorimo o istom!* Ako govorimo o istom, onda smo dužni da se saslušamo i objasnimo otkud problemi u našem odnosu. Religija mora slušati i razumijevati ateističke prigovore, a ateisti moraju pokušati razumjeti zanos i argumente vjernika. Zašto moraju? Iz jednog jedinog i očitog razloga, jer *moraju živjeti zajedno*, u nekoj vrsti zemaljske zajednice. Živjeti zajedno znači, između ostalog, zajedno prevazilaziti besmisao života i utirati zajednički put prema jedino mogućem smislu: *sreći i dobrobiti ljudske zajednice*. Osjećanja ljubavi ima mnogo i sa jedne i sa druge strane i sasvim dovoljno za takav zajednički put, ukoliko ga izaberemo.

Dovoljno za jedan široki most: *"Upravo kao što svjesno doživljena ili izražena briga roditelja za dijete može bit izraz ljubavi, a može značiti i želju za dominacijom i upravljanjem, tako i isti religiozni iskaz može biti izraz suprotnih ljudskih stavova. Mi ne odbacujemo taj iskaz, ali ga promatramo u perspektivi, ljudska zbilja iza njega daje mu treću dimenziju. Posebno za iskrenost tvrdnje o ljubavi, vrijede riječi - prepoznat ćete ih po njihovim plodovima- Ako religiozna učenja pridonose rastu, snazi, slobodi i sreći svojih vjernika, mi vidimo plodove ljubavi. Ako ta učenja pridonose sužavanju ljudskih potencijala, nesreći i odsustvu produktivnosti, ona ne mogu biti čeda ljubavi, bez obzira kakva načela pokušavaju saopćiti"* (Erich From). Iste ili slične riječi mogli bismo uputiti i prema ateizmu. Samo pozitivno usmjeravane društvene akcije mogu pridonijeti tom rastu. Niti su sve religijske akcije pozitivne, a niti su to sve ateističke. I jedne i druge pokrenule su do sada mnogo ratova i iznjedrile mnogo zla. Ali su i jedne i druge takođe donijele ljudskom svijetu mnogo dobrog. Možda količine dobra ili zla nisu iste sa obe strane, ali je to u

ovom zahtjevu zajedničkog humanog putovanja kroz život najmanje važno. Nismo li sve vrijeme bili u velikoj zabludi, čak i kad samo ukazivali na brojne manipulacije i jednih i drugih? Jedni suviše na zemlji, drugi pokušavajući pobjeći u imaginaciju, troše svoju snagu i iscrpljuju se u iluzornom nadmetanju i traženju pobjednika. Za to vrijeme čovjek mora da traga za svojim smislom i svojom srećom i mora da živi po određenim pravilima koja sam stvara (kako za sebe tako i za druge), čak i onda kada misli da ih "skida sa neba". Zlo, stradanje i patnja, smrt pratioci su čovjeka i njegove zajednice. Ljudska stvarnost je "zemaljska dolina suza". Ali ona je onoliko dolina suza koliko i sami utičemo na tu činjenicu. Čovjek danas može izazivati i prirodne katastrofe, može prodirati u srce mikro-kosmosa, a kamoli da dolinu naše stvarnosti ne može napuniti suzama.

Ali čovjek može, svojom akcijom, usmjerenom ka najvišim ljudskim vrijednostima, da isuši dolinu suza i pretvori je u sunčani raj za život. Tako konkretna akcija postaje sinonim za izraz "trebanje" ili "treba da". Time se potvrđuje slobodna ljudska volja i mogućnost izbora. Takođe i čovjekova odgovornost za vlastiti izbor. Kako individualni, tako i kolektivni. Što bi rekao B. Šešić u svojoj knjizi *Čovek, smisao i besmisao: "Mora se priznati da religije imaju praktični smisao utehe čovka za patnje, stradanja i nedaće čovekovog života. Verovati u Boga, u besmrtnost duše, kao i nada u božju milost i spasenje sa zlom i sa besmisлом stvarnog života."* Ali i religijsko stanovište mora usvojiti stav da se besmisao mora prevazići i u stvarnom životu. To bi značilo konkretizovati svoja osnovna određenja, npr. ljubav prema bližnjem. Ako su oni zli i pokvareni, ako je društveni sistem u kojem živimo otuđujući, ako smo sa nečim nezadovoljni ne treba li nam poziv na akciju? Taj poziv može uputiti i religija i ateizam. I religija, kao nenaučni pogled na svijet i etika, kao naučni pogled na svijet vrijednosti. Smatram da je, pri tom, posebno bitno saznanje da govorimo o istom. Teorijsko djelovanje pretvara se u praktičko. Nisu li to potencijalno podvukli već klasici njemačke filozofije?

Po *Lukaču*, pojam svijesti javlja se prvi put u klasičnoj njemačkoj filozofiji, gdje je i razjašnjena samospoznaja: gola činjenica spoznaje izaziva bitnu promjenu na spoznanom objektu. Tako iščezava razlika između teorije i prakse. Možemo se podsjetiti još jednog, u tom kontekstu, značajnog stava: *Habermas* ističe da su pretpostavke nekog izvornog akta slobode i potrebe emancipacije uslovi da bi se čovjek mogao uzdići do stanovišta zrelosti. Tek sa tog stanovišta postaje moguć kritički uvid u skriveni mehanizam nastanka svijeta i svijesti. Po *Milanu Kangrgi*, ovaj se *Habermasov* uvid podudara sa *Fihteovom* tezom po kojoj se "*od slobode do neslobode hodi u liku postvarenja*". Za *Fihtea* je priroda onaj momenat inertnosti, otpor da se iziđe iz pukog stanja kao mirovanja, tj. robovanja običajima, autoritetima, tradiciji. Upravo je tu izvor radikalnog zla u samom čovjeku. Ako se sloboda mora ozbiljiti vlastitom akcijom, onda ona u nedostatku djelatnosti može ostati i ne-zbiljska. Ovdje je razlog i porijeklo kako dobra, tako i zla. *Kant* kaže: "*Čovjek je po prirodi sirov, a ako takav ostane i poslije kulturnog razvitka, on je zao!*" U tom i takvom pravcu kreće se kasnije čitava klasična filozofija.

Govoriti o očovječenoj ili humaniziranoj prirodi zaista, može se samo sa pozicija visoke svjesnosti i sa-znanja stvari oko nas, ali i onih u nama. Prije svega, dobra i zla, tj. njihovog paralelnog po-stojanja. Prihvatimo Fichteovu formulaciju da je tromost je "prvi i osnovni porok ljudi", a drugi je kukavičluk. "Tromost da se u uzajamnom odnosu sa drugim potvrdi naša sloboda i sa-mostalnost." Poruka čovjeku kao čovjeku: *Ispuni svoje samoodređenje!* I budi - kao niko! Ili, kako bi to Hegel odredio: Zahtjev je slobode da subjekt zna za sebe (samosvijest) i ono što čini, inače je to puka spoljašnjost. U tom slučaju mogli bismo govoriti i o mogućnosti prevazilaženja besmisla u svakodnevnicu življenja.

U najboljem slučaju, onako kako ih vidi Šešić u svom djelu *Čovek, smisao, besmisao* i svi koji razmišljamo u tom duhu:

1. obezbjediti i održati određenu biološku, društvenu i kulturnu osnovu svog života i svojih aktivnosti;
2. aktivirati se i angažovati na ostvarenju smisaonih ličnih i društvenih ciljeva;
3. ostarviti i održavati sebi odgovarajuće društvene odnose, veze i pozitivnu društvenu i ljudsku uzajamnost;
4. čovjek mora, dokle god je u stanju, da radi i stvara;
5. čovjek mora neprekidno svjesno i smisaono da usmjerava svoje aktivnosti i svoj život, imajući uvijek pred sobom određeni neposredan ili dalji cilj koji treba da postigne.

Dodajmo ovome samo još jedno: ova pravila MOGU doći i od etičkog (naučnog, ali i ateističkog) i od religijskog usmjeravanja. Zajednički put je, dakle, moguć ako shvatimo da nam je zajednička vrijednost ČOVJEK I NJEGOVI SVIJEŠTI! Možda bi ovom izlaganju o mogućnosti zajedničkog puta religije i etike najviše priličile poučne riječi pjesme "AKO" Radžarda Kiplinga (prevod Ive Andrića):

PESMA "AKO"

Ako možeš da sačuvaš razum kad ga oko tebe gube i osuđuju te
Ako možeš da sačuvaš veru u sebe kada sumnjaju u tebe
Ako možeš da čekaš i ne zamaraš se čekajući,
Ako postaneš žrtva laži, a da sam ne upadneš u laž
ili da te mrže, a da sam ne daš daha mržnji
Ako možeš da sanjaš, a da tvoji snovi ne vladaju tobom,
Ako možeš da misliš, a da ti misli ne budu same sebi cilj
Ako možeš da pogledaš u oči pobjedi i porazu i da uteraš i jedno i drugo laž,
Ako možeš da podneseš da čuješ istinu koju si izrekao
izopačenu od podlaca u zamku za budale,
Ako možeš da gledaš tvoje životno delo srušeno u prah i da ponovo
prisegneš na posao sa polomljenim alatom,
Ako možeš da sabereš sve što imaš i jednim zamahom staviš sve na kocku.
Izgubiš i ponovo počneš da stičeš i nikada, ni jednom rečju ne pomeneš svoj gubitak,

Ako si u stanju da prisiliš svoje srce, živce, da te služe još dugo, iako su te već odavno - izdali.

I da tako istraješ u mestu, kad u tebi nema ničeg više, do volje koja ti govori - istraj.

Ako možeš da se pomešaš sa gomilom i da sačuvaš svoju iskrenost i čast.

Ako možeš da opštiš sa kraljevima, a da ostneš skroman.

Ako te niko, ni prijatelj ni neprijatelj ne može da uvredi,

Ako svi ljudi računaju na tebe, ali ne preterano,

Ako možeš da ispuniš minut koji ne prašta, sa šezdeset skupocениh sekundi,

Tada je ceo svet tvoj i sve što je u njemu, tada ćeš biti veliki ČOVEK, sine moj.

Literatura

1. *Kultura i religija-Radnička štampa* - Beograd, 1981.
2. *Istorija verovanja i religijskih ideja* - Mirča Elijade, Prosveta, Beograd, 1991.
3. *Religija i moral* - Anri Rože, Svjetlost- Sarajevo, 1961.
4. *Dogma o Kristu* - Erih From, Naprijed i Nolit- Zagreb, 1986.
5. *Skriveni Bog* - Goldman, Bigz-Beograd, 1980.
6. *Blago cara Radovana* - Jovan Dučić, Neven-Beograd, 1998.
7. *Duh utopije* - Ernst Bloh, Bigz-Beograd, 1982.
8. *Uporedna religija* - Džems, Matica srpska, Beograd, 1990.
9. *Sociologija religije*- Vuko Pavičević, Bigz-Beograd, 1980.
10. *Osnovi etike* - Vuko Pavičević, Bigz-Beograd, 1974.
11. *Zasnivanje metafizike morala* - Kant, Bigz-Beograd, 1981.
12. *Sumrak idola* - Fridrih Niče- Grafos-Beograd, 1977.
13. *Religija* - Lešek Kolakovski, Bigz-Beograd, 1987
14. *Porijeklo religije* -Lucien Henry, Glas rada - Zagreb, 1946.
15. *Filozofska istraživanja* - Časopis 3/1981. Zagreb-Hrvatsko filozofsko društvo
16. *Čovek, smisao besmisao* - Bogdan Šešić, Rad- Beograd, 1977.
17. *Prilog kritici Hegelova filozofija prava* - Marks (Rani radovi, Zagreb, 1961.)